

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ЦІННІСНА ПОВЕДІНКОВА МОДЕЛЬ ШЛЯХТИЧА ЗА ЛИТОВСЬКИМ СТАТУТОМ 1529 р.

Цінності є найважливішим елементом права. Саме ними обумовлюються права і обов'язки суб'єктів права, і, відповідно крізь призму цінностей найнаочніше розкривається сутність права того чи іншого історичного періоду.

Відтворення середньовічної історико-правової реальності передбачає, зокрема, і антропоцентричну світоглядно-філософську спрямованість історико-правового дослідження. А відповідна рефлексія навряд чи можлива без визначення ціннісної шкали середньовічного суспільства. Його багатшаровість передбачає реконструкцію кількох ціннісних систем координат: селянської, міської, духовної, шляхетської тощо. Особливий інтерес, насамперед з огляду на обмеження коло відповідних досліджень, становить своєрідна «експертиза», унаочненого в праві синтезу культури, релігії і моралі, що являв собою комплекс поведінкових норм шляхтича.

Очевидно, така реконструкція передбачає аналіз багатьох джерел (комплексу нормативно-правових актів, судової практики, родинних хронік, літературних творів тощо). Водночас, зосередження уваги на Литовському статуті 1529 р., який певним чином став результатом синтезу відповідних шляхетських суспільних практик, унормувавши їх шляхом виведення достатньо чітких юридичних конструкцій, дає змогу виділити основний напрям, за С. Алексеевим «формування на основі і в зв'язку з юридичними конструкціями специфічних принципів права, які на пряму входять в матерію права..., правових ідей, які виражають його «розумну суть» [1, с. 205].

Незважаючи на суттєвий поступ в «нормалізації», за висловом найавторитетнішої української дослідниці шляхти, авторки книги «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» Н. Яковенко, сприйняття історичною наукою соціальної структури, зокрема, середньовічного українського суспільства як системи ієрархії елементів і груп, які його складають, вітчизняні історико-правові дослідження литовсько-руської шляхти обмежуються практично декількома працями. Спеціально присвячені цій проблемі праці Ф. Леонтовича «Бояре и служиле люди в Литовско-русском государстве» (1907), «Правоспособность литовско-русской шляхты» (1908), монографія О. Малиновського «Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России» (1903–1912), низка праць В. Липинського та ряд інших. Побіжно питання правового статусу шляхти розглядаються в літваністичних історико-правових студіях сучасних українських дослідників П. Музиченка, С. Ковальової, О. Сокальської. Загалом можна говорити про створення цими працями формально-структурного каркасу аристократичного елементу Великого князівства Литовського. Водночас залишаються суттєві прогалини в наповненні цього каркасу ціннісно-смісловими характеристиками. Адже тільки таке поєднання дає можливість відтворити історико-правову реальність буття шляхти, зацентувати увагу на праві як елементі культури. Така постановка питання, крім значного самостійного дослідницького інтересу, підводить нас до визначення сукупності ціннісно-правових уявлень шляхти як суттєвої (аксіологічної) складової правової традиції України.

Необхідним компонентом такого підходу, як уявляється, є з'ясування філософсько-релігійного підґрунтя відповідних суспільних поведінкових стратегій. Важливими при цьому видаються ряд моментів, які можна визначити як різного роду опозиції.

Уявляється, основною серед них є опозиція візантійської християнської філософії з вітчизняною культурою, яка зберегла суттєве відображення міфологічних уявлень східних слов'ян. Основним способом її подолання, дослідники називають процес не механічного запозичення,

а «накладення» зокрема християнського світогляду на світогляд язичницько-міфологічний. Це передбачало подолання певних опозицій. Крім опозиції духу і тіла, не менш складною була опозиція індивідуально-особистісних і колективних, «соборних» засад, притаманних людині. З одного боку, пише В. Горський, — стосовно Бога людина мислилась як індивід, що особисто відповідає за вчинене протягом земного життя [2, с. 817]. Однак такий принцип персоналізму суперечливо поєднується з принципом ієрархізму та корпоративності, з огляду на який осмислюється місце і роль людини в суспільному середньовічному житті. З одного боку неформальна, не обмежена нормативними настановами поведінка не є характерною для середньовічного суспільства. Вона не становить для цього суспільства позитивної цінності і якщо й не засуджується, то принаймні ігнорується ним. Кожна людина повинна була діяти згідно з канонізованим сценарієм. Водночас чітко усвідомлювався принцип особистої відповідальності за все вчинене людиною і, відповідно, своєї особистої гідності, неповторної індивідуальної суті.

У контексті викладеного та у досліджуваному контексті особливого значення набуває поняття «честі» і «слави» як найвищої ціннісної характеристики представника шляхетського стану. І яке, очевидно, стає в опозицію до здавалося б вже визначених суспільних стандартів. Пояснити це можна спробувати наявністю в середньовічній суспільній свідомості, за висновком О. Киричика, двох земних ідеалів, розгорнутих у царині сущого, які за їх походженням можна охарактеризувати як опозицію церковного та язичницько-мирського, заснованого на категоріях честі, слави, військової доблесті, віри в долю, правом помсти, ідеалом лицарської вірності, правом переможця на здобич, «буйство», як якостей, що характеризують істинного воїна-мужа. Як уявляється, йдеться про самоствердження особистості, яка підноситься над недосконалістю оточуючого її світу [5, с. 90]. При чому таке піднесення в решті-решт над соціумом визнається соціумом, на відміну від церкви, цілком моральним, адже моральною передусім вважається поведінка, що відповідає вимогам, які висуваються перед хоробрим витязем як зразком мужності і звитяги. Для характеристики описаної моральної позиції суттєвим є піднесення до вищого статусу тих типів діяльності, які створювали найбільші можливості для вияву позитивних якостей героя і в кінцевому рахунку втілювалися в оспівувану модель «мужського д'їла», яким вважалися насамперед війна й полювання.

Наявність таких суспільних опозицій значною мірою впливала на право. Адже з середньовічного погляду не існувало місця для сучасного ліберального розрізнення між правом і мораллю. Моральні закони часто постулювали право: особистість здебільшого визначали і формували ті певні ролі, які прив'язували її до спільноти. Адже «моральність тут — не стільки ознака індивіда, обумовлена його особистими якостями, що виявляється в його вчинках, скільки якість, яка притаманна його роду, соціальному стану» [3, с. 173, 174].

Ще одним важливим, хоча і не прямим, чинником для правового оформлення суспільних відносин є те, що за висновком В. Горського, зокрема в киево-руській культурі, переважає «александрійсько-біблійна» лінія філософії, яка орієнтується не стільки на здобуття безсторонньої істини, як правди, що будується як драма людського життя [2, с. 823]. А це, уявляється, певною мірою стає підґрунтям можливості особистих її пошуків поза, а інколи всупереч суспільним унормуванням, що в свою чергу створює чи не основну опозицію: закон (легітимність) і право (правда).

Очевидно, що «обдарування християнськими законами» — саме так позиціонувалося надання прав писаних Великому князівству Литовському — ставило на меті установлення легітимного порядку з наголосом на християнських уявленнях про добро і зло (гріх). Водночас, як пише Б. Тірні, «у середні віки вважалося, що людина чинить вірно, слухаючись власного сумління, але вона може і постраждати від рук влади, якщо голос сумління підштовхне її до протиправних вчинків» [8, с. 64]. Уявляється, саме такий стан речей зафіксовано в Литовському статуті 1529 р. [7]. Адже, певною мірою «той, хто програв справу, зневажаючи судові рішення, скривдив свого сусіда...» (арт. 12 розд. 1), діяв власне згідно зі своїм сумлінням, яке не співпало з господарським, шукав правду (право).

З огляду на вищевикладене можна говорити про так звані безумовні і умовні ціннісні моделі.

Так, до першої згідно з статутом можна віднести притаманну «гідність» (Арт. 2, 20, розд. 1), бути «достойним свідком» (арт. 17, розд. 1), «гідним свідком» (Арт. 18, розд. 1), мати «добру славу» (арт. 20, розд. 1), мати «честь і добре ім'я» (Арт. 29, розд. 7), бути шляхтичем «достойним, поза під-

озрою, сусідом і суміжником» (Арт. 4, розд. 8), «християнином латинського або грецького віросповідання», «бути на сповіді і приймати причастя і мати добру славу у своїй окрузі, не бути замішаним у крадіжках, ані у підробці чого-небудь» (Арт. 5, розд. 8) тощо — те, що загалом вкладалося в поняття «людини доброї», і, як правило, людини «своєї», відомої, а не «чужої».

Водночас, зовсім не корелюються з цим стандартом передбачені статутом вірогідні поведінкові стратегії: побиття (арт. 14, розд. 3), земські насильства (розділ 7), полювання у чужих володіннях (Арт. 1, розд. 9), порушення межі (Арт. 8, розд. 8) тощо. Картину значно підсилюють статистичні дані щодо таких дій, першість серед яких впевнено тримає «наїзд і пограбування».

Як видно, законодавець на цій стадії уніфікації існуючої, за висновком Н. Яковенко, «вельми гнучкої системи оцінок, яка толерує обізнаних з «правилами гри» і засуджує не допущених до неї» [9, с. 120], стає на жорстку позицію: якщо якого шляхтича буде засуджено до смертної кари за якийсь злочин, але він unikне цієї кари, йому немає місця між добрими людьми — він позбавляється честі і не може знаходитися серед добропорядних людей. Цікаво, що це unikнення може бути цілком законним: відкуп грішми, звільнення за клопотанням друзів. До таких само наслідків призводить побування в руках ката (арт. 29, розд. 7). Загрози позбавлення честі піддаються і ті, «хто викупив». Тут взагалі не йдеться про звільнення від покарання: адже смертна кара замінюється квазі-смертю, коли суспільне існування суб'єкта права стає фікцією, та ще й «без учтивости». Уявляється, коментований артикул містить декілька пластів правових смислів. Так, по-перше, можна говорити про намагання держави зреалізувати залякування як основну мету покарання. По-друге, в умовах неефективності виконання судових вироків держава в такий спосіб намагалася втілити принцип невідворотності покарання. Водночас, у цьому артикулі проявляється вплив «ще малодосліджених ментальних підвалин, які зумовлювали ставлення шляхтича до офіційної судової процедури як такої, що може зашкодити його «добрій славі» [9, с. 197]. Так само несумісним з «доброю славою» був хоч якийсь стосунок до катівства. Табування професії ката було настільки безумовним, що будь-яка аналогія (а як бачимо і з ним сприймалася за найзухваліше безчестя) [9, с. 138]. Таке прочитання норми говорить про її синтетичний характер: правовий припис цілком вкладався в ціннісну модель, що безумовно підсилювало його авторитет.

Хоча Литовський статут 1529 р., як і будь-який законодавчий акт, може дати лише достатньо схематичне уявлення про реальні суспільні ціннісні параметри (значно інформативнішим є, наприклад, записи про судові справи), його відповідний аналіз разом з окремими релігійно-філософськими моментами дає змогу говорити про достатньо суперечливу ціннісну поведінкову модель шляхтича, яка поєднувала як позитивні, так і негативні цінності. На її самоусвідомлення значний вплив мав як складний синкретичний релігійно-філософсько-етичний комплекс, підвалини якого були закладені ще в Давній Русі, так і багатоманітність, попри позірну структурованість середньовічного суспільного життя. Неухильне прагнення шляхти отримати «закон» як гарантію набуття і отримання статусу, одночасно наражалася на не менш неухильний її потяг до можливості його ігнорування. Власне, услід за Е. Макінтайром, можна говорити про нелегкий процес моралізації середньовічного суспільства через фіксацію і вимогу дотримання загальних категорій правильного і неправильного і загальних способів розуміння правильного і неправильного [6, с. 247]. Адже, як зазначає Д. Келлі, «щоб не пропонувала релігія чи філософія, самоусвідомлення потребує від людини, людства — створення власної системи вимірів у межах власних горизонтів у власних умовах — попри власну недосконалість» [4, с. 12]. Ціннісна модель поведінки шляхтича утверджувалася через уявлення про честь як форму самосвідомості згідно з належністю до шляхетського стану, її «християнізацію» та намагання законодавця закріпити відповідні імперативи.

Використана література:

1. *Алексеев С. С.* Избранное / С. С. Алексеев. — М.: Статут, 2003. — 480 с.
2. *Горський В.* Філософська думка // Історія української культури. У 5-ти т. / В. Горський. — Т. 1. Історія культури давнього населення України. — К.: Наукова думка, 2001. — 1134 с.
3. *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. — М.: Искусство, 1984. — 350 с.

-
4. *Келлі Д. Р.* Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції / Д. Р. Келлі / [Пер. з англ. Г. Є. Краснокутського]. — Одеса: АО БАХВА, 2002. — 327 с.
 5. *Киричок О. Б.* Засади дружинної етики в культурі Київської Русі: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Киричок О. Б. — К., 2003. — 184 с.
 6. *Макінтайр Е.* Після чесноти. Дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр / [Пер. з англ.]. — К.: Дух і літера, 2002. — 436 с.
 7. Статути Великого князівства Литовського. У 3-х т. / [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. — Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. — Одеса: «Юридична література», 2002. — 461 с.
 8. *Тірні Б.* Релігійні права: історичний огляд / Б. Тірні / Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2 т. — Т. 1. — Львів: Свічадо, 2000. — 428 с.
 9. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 416 с.

Бондарук Т. І. Ціннісна поведінкова модель шляхтича за Литовським статутом 1529 року.

Розглядається сукупність ціннісно-правових уявлень шляхти у Великому князівстві Литовському, їх філософсько-правове підґрунтя та закріплення у Литовському статуті 1529 року.

Ключові слова: цінності права, Велике князівство Литовське, шляхта, Литовський статут.

Бондарук Т. И. Ценностная поведенческая модель шляхтича по Литовскому статуту 1529 года.

Рассматривается совокупность ценностно-правовых представлений шляхты Великого княжества Литовского, их философско-правовое основание и закрепление в Литовском статуте 1529 года.

Ключевые слова: ценности права, Великое княжество Литовское, шляхта, Литовский статут.

Bondaruk T. Value-Behavior Model of Gentry According by the Lithuanian Statute Dated on 1529.

The article is dedicated to the process of compiling values and behavior imaginations of gentry in the Lithuanian Statute as a result of synthesis of the corresponding polish noble — gentry social practices, putting in an order them by making sufficiently precise legal structures. The structure is needed for characteristics as an element of legal culture which forms legal life of medieval man. As a result it is determined one of the essential components of the legal traditions of Ukraine.

The article gives the philosophical and religious background to the approach for finding out the relevant social behavioral strategies. In the opposite is the existence of Byzantine Christian philosophy which may be determined by the following criteria: native culture, dividing of individual, personal and collective goods, right and morality, the law and the right etc. The article underline that in medieval epoch did not exist contemporary liberal distinction between law and morality. The moral laws were understood as postulated law: the individual was mostly determined and formed by the certain roles that tied him to the community.

The article gives the analyzes of the «honor» and «fame» concept as the highest value of noble status. It gives the philosophical orientation in finding the truth and showing these factors as ones which fix the unconditional and conditional valuable models in Lithuanian Statute 1529. It is emphasis the variability ratings of «good» and evil (sin)» depending on the subject. Due to the necessity to create similar standards, the position of the lawmakers regarding the liability for undue behavior is considered. It was presumed that the main aim of punishment was to provide unavoidability of punishment, execution, intimidation. The biggest threat was recognized as deprivation of honor. There was a sample of special case on avoiding the punishment (art.29, Ch. 7). It is recognized that if the laws quite contains in valuable model, it certainly strengthened its authority.

It was announced that gentry keeps strict commitment of «law» as a guarantee of entry and status while there were several cases where gentry try to neglect it. The valuable behavior model of gentry was formed through an idea of honor as a form of identity by belonging to the noble gentry status of «Christianization» and attempted to fix those legislation imperatives.

Key words: the value of law, the Grand Duchy of Lithuania, the gentry, the Lithuanian Statute.